

International Journal of Social Sciences

ISSN:2587-2591

DOI Number:<http://dx.doi.org/10.30830/tobider.sayi.5.9>

Volume 3/1 Spring

2019 p. 113-131

ALMANYA'DA GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE UYGULANAN İSLAM DİN ÖĞRETİMİ MODELLERİ

MODELS OF ISLAMIC RELIGIOUS TEACHING FROM PAST TO PRESENT IN GERMANY

Semra ÇİNEMRE¹

ÖZ

Almanya'da Müslüman çocuklara yönelik din dersi konusunda oldukça zengin bir tecrübe söz konusudur. Nitekim misafir işçilerin ülkeye göç ve yerleşim sürecine paralel olarak henüz 1970'li yılların sonunda bu konu gündeme alınmaya başlanmıştır. Süreç içerisinde de farklı yasal düzenlemelerle yıldan yıla ve eyaletten eyalete görece değişiklik gösteren çeşitli ders isim ve konseptleri ortaya çıkmıştır. Uzun yıllar başvurulan uygulama, İslam bilgisini *Ana Dili Tamamlama* dersi kapsamına dahil etmek olmuşken, özellikle 2000'li yıllardan itibaren bağımsız ders statüsünde model uygulamalara geçilmiştir. Hâlihazırda ise devam eden çeşitli modellerin yanı sıra dersin, anayasaya uygun, mezhebe dayalı, düzenli bir İslam din dersi statüsü kapsamındaki modelleri denenmektedir.

Bu çalışmada Almanya'da İslam din öğretiminin tarihsel gelişimini incelemek amaçlanmaktadır. Çalışmada, Müslüman çocuklara yönelik İslam din öğretiminin, misafir işçilerin ülkeye göç ve yerleşim sürecine eşlik eden gelişim seyri ortaya konulacaktır. Bu bağlamda öncelikle çalışmaya temel teşkil etmesi açısından Almanya'da İslam din öğretiminin tarihî arka planına ana hatları ile yer verilecek, ardından ülkede İslam din öğretimi konusunda

¹ Dr. Öğr. Gör., Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Eğitimi semra.cinemre@ktu.edu.tr

henüz 1978 yılında atılan ilk adımlardan 2018 yılına gelinceye değin uygulanan çeşitli İslam din öğretimi modelleri, “mezhebe dayalı olmayan” ve “mezhebe dayalı olan” model başlıkları altında, çeşitli eyaletlerdeki uygulama örnekleri eşliğinde ele alınacaktır. Çalışmanın sonunda, yıldan yıla ve eyaletten eyalete çeşitlenen bu modellerin, esasında anayasaya uygun anlamda bir İslam din dersi yolunda tecrübe edilmiş uygulamalar olması açısından ayrı bir önemi haiz oldukları ve İslam din dersinin teşekkül sürecinde dikkate alınacak önemli izler taşıdıkları vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam, İslam Din Öğretimi, İslam Din Dersi, Almanya

ABSTRACT

There is a wealth of experience in the field of religious course for Muslim children in Germany. Parallel to the migration and settlement process of the guest workers, this issue was started to be put into the agenda at the end of the 1970s. In the process, various course names and concepts have emerged with different legal arrangements, varying from year to year and from state to state. The application, which has been applied for many years, is to include the knowledge of Islam within the scope of the *Muttersprachlicher Ergänzungsunterricht*. Especially in 2000s, the model application was started in the status of independent courses. In addition to the various models currently in progress, in these years confessional Islamic religious education courses models are being tried.

The aim of this study is to examine the historical development of Islamic religious teaching in Germany. In this study, the developmental process of Islamic religious teaching for Muslim children that accompanied by the migration and settlement process of the guest workers will be revealed. In this context, various Islamic religious teaching models applied in the country from the first steps taken in 1978 until 2018 on Islamic religious teaching will be handled under the model headings that are non-confessional and confessional with examples of applications in various states. At the end of the study, it is emphasized that these models which vary from year to year and from state to state are important in terms of being practiced in the way of an Islamic religious courses in the sense of the Constitution and they have important signs to be taken into consideration during the formation of Islamic religious courses.

Keywords: Islam, Islamic Religious Teaching, Islamic religious course, Germany

Giriş: Almanya’da İslam Din Öğretiminin Tarihî Arka Planı

Almanya’da İslam din öğretiminin gelişimi, Müslüman misafir işçilerin ülkeye göç ve yerleşim süreciyle yakından ilgilidir. Bu bağlamda öncelikle Müslümanların ülkeye yerleşim sürecini ele almak ve İslam din öğretiminin bu sürece eşlik eden gelişimini ortaya koymak gerekmektedir.

Çokkültürlü Alman toplumunun Müslümanlarla ilk olarak karşılaşması uzun bir geçmişe dayanmakla birlikte (Miehl, 2006: 160-162; Piening, 2006), bu konuda özellikle II. Dünya Savaşı’ndan sonraki sürecin dönüm noktası niteliğinde olduğunu söylemek mümkündür. Zira Almanya’ya çok sayıda Müslümanın göç etmesi, savaş sonrasındaki hızlı ekonomik kalkınma –diğer deyişle “Ekonomi Mucizesi” (*Wirtschaftswunder*)– dönemine rast gelmektedir. Önemli kesimi 1960 ve 70’lerde “misafir işçi” olarak gelen ilk Müslüman işçi kuşağının tek hedefi, çalışmak ve mümkün olan en kısa sürede memlekete geri dönmektir (Boztepe, 2006: 87; el-Mafaalani & Toprak, 2011: 21). Dolayısıyla bu dönemde misafir işçiler, Almanya’da kalıcı bir yerleşim planlamamış; Alman resmî makamları ve toplumu da onların kültür, din ve dilleriyle değil; işgüçleriyle ilgilenmiş ve onları “Müslüman” olmalarından ziyade ekonomik fonksiyonları ile algılamıştır (Bielefeldt, 2008: 32; Köktaş & Kurt, 2010: 445). Bu konjonktürde Müslümanların toplumsal ilişkileri de çoğunlukla kendi içlerinde sınırlı kalmış, sosyal ve dinî ihtiyaçlarını sivil toplum örgütleri kurarak çözmeye çalışmışlardır.

Misafir işçilik sürecini çarpıcı bir şekilde etkileyen gelişmelerden biri, 1974 yılı baharına gelindiğinde Alman Hükümeti’nin, aile birleşimi hakkında bir kanun çıkarması ve bunun gereğince çoğu misafir işçinin memlekete geri dönme fikrinden vazgeçmesi olmuştur. Bu süreçten itibaren aileler de Almanya’ya yerleşmeye başlamış² ve böylece misafir işçilik dönemi, yerini artık göçmenlik sürecine bırakmıştır. Zaman içerisinde Almanya’da yerleşik hale gelen göçmen nüfus; cami dernekleri, ebeveyn birlikleri ve mesleki sendikalardan işletme derneklerine kadar amaçları, işlevleri ve yapıları itibarıyla oldukça kapsamlı olan pek çok birlik çatısında organize olmuştur. Bu noktada, ilk dönemler göze çarpmayan bir “göçmen İslamı”ndan söz edilirken; 1970’li yılların ortalarında kamuoyu gündemine oturan bir “Almanya İslamı”ndan bahsedilmeye başlandığını söylemek mümkündür (Almanya Katolik Ruhani Meclisi Sekreterliği, 2003: 13).

Alman okullarında İslam din dersinin tarihî gelişimi de misafir işçilerin ülkeye yerleşim sürecine paralel gelişme göstermiştir. Bu bağlamda Müslüman çocuklara yönelik

² İşte ünlü İsviçreli yazar Max Frisch bu konuda o meşhur sözünü söylemiştir: “Biz işgücü istedik, fakat insanlar geldi.” (*Wir riefen Arbeitskräfte, und es kamen Menschen*).

bir din dersi ihtiyacının, henüz 1970’lerin sonunda misafir işçilerin ailelerini de yanlarına almaya başlamasıyla fark edildiği görülmektedir. Bu ihtiyacı karşılamaya yönelik ilk ciddi girişim ise İslam din derslerine yönelik talebi ortaya koyan anket sonuçlarının dönemin Kuzey Ren Vestfalya Kültür Bakanı Jürgen Girgensohn’a sunulduğu 1978 yılında yapılmıştır (Gebauer, 2001: 233; Kiefer, 2005: 89; Spriewald, 2003: 235). Entegrasyon politikası bağlamında konuya olumlu yaklaşan Bakanlık, Soest’deki “Okul ve Hizmet İçi Eğitim Eyalet Enstitüsü” (*Landesinstitutes für Schule und Weiterbildung*) uzmanları ile Müslüman organizasyon temsilcilerinden müteşekkil bir çalışma grubu oluşturarak İslam din dersi için bir öğretim programı hazırlanmasını istemiştir.³ Dersin öğretim programı ilk kez 1982 yılında uygulamaya geçirilmiş, fakat proje, –özellikle Protestan Kilisesi tarafından– Anayasaya uygun anlamda, mezhebe dayalı, düzenli bir İslam din dersinin Müslüman cemaatlerle işbirliği olmaksızın verilemeyeceği gerekçesiyle eleştirilmiştir. Bu durumda, resmen kabul görmüş bir Müslüman muhatap partner olmadığından ders projesinin bağımsız bir İslam din dersi yerine Ana Dili Tamamlama Dersi (*muttersprachlicher Ergänzungsunterricht-MEU*) kapsamında “İslam bilgisi” (*Islamische Unterweisung*) türünde verilmesi kararı alınmıştır (Dietrich, 2006: 90). Böylelikle derste değer tarafsızlığı içerisinde kültürel ve dinî odaklı yalnızca bilgilendirme yapılacağından, dersin dinî bir cemaat sorumluluğunda olmasına gerek kalmamıştır.

Ana Dili Tamamlama dersi çerçevesinde verilen din bilgisi dersi modelinden sonra, Müslümanlar için mezhebe dayalı din dersi konusu 1983 yılında Kültür Bakanlığı Konferansı’nda da ele alınmış ve bunun üzerinde çalışmak amacıyla İslam Din Dersi komisyonu kurulmuştur (von Campenhausen, 2005: 10). İslam dinine mensup çocuklar için farklı din eğitimi modelleri üzerinde çalışan komisyon (Ahrens, 2012: 38), Müslüman tarafla organize olamadığından anayasal gereklilik sağlanamamış ve dersleri gerçekleştirmek de mümkün olamamıştır (von Campenhausen, 2005: 11). Özellikle 1984 yılından sonra ise diğer eyaletlerde de Kültür Bakanlıklarının imzaladıkları anlaşmalarla okullarda İslam dersinin Ana Dili Tamamlama Dersi kapsamında okutulması kararları alınmıştır (Beschluss und Bericht der Kultusministerkonferenz, 1984; Bielefeldt, 2003: 112).

Mezhebe dayalı bir İslam din dersi (*Islamischer Religionsunterricht*) konusundaki tartışmaların 2000’li yıllardan itibaren farklı bir boyut kazandığı görülmektedir. Nitekim bu yıllardaki sosyo-demografik duruma bakıldığında Alman okullarına devam eden Müslüman öğrenci sayısının 700 ila 900 bin (Müller, 2001: 163-181, akt. Uslucan, 2011: 28; Guschas, 2008: 89) arasında değişmekte olduğu gerçeği ile karşı karşıya kalınmıştır. Federal İstatistik Dairesi’nin verilerine göre ise 2009-2010 eğitim-öğretim döneminde okula devam eden 8.9 milyon öğrenciden 15 yaş altı olan kesimin yaklaşık dörtte biri, göç

³ Bakanlığın 11 Aralık 1979 tarihli kararname metninde açıkça “İslam din dersleri” üzerine çalışma yapılmasından bahsedilmektedir. Bk. Erlass des Kultusministers des Landes Nordrhein-Westfalen vom 11 Dezember 1979, II A 2.36-6/1 Nr. 3273/79.

kökenli (Kaddor, 2010: 44) ve bunların da önemli çoğunluğu Müslümandır (Spellen, 2012: 28). Ülke genelinde çok sayıda Müslüman öğrencinin olduğu dikkate alındığında, eğitim/kültür bakanlıklarının da artık bu demografik değişimi ve toplumsal gelişmeyi hesaba katması, bu bağlamda İslam din derslerinin programa dahil edilmesi gerektiği, süreç içerisinde farklı taraflarca kabul edilen bir gerçek olmuştur (Ceylan, 2008: 90). Bu bağlamda İslam din dersine yönelik ihtiyaç gerek federal düzeyde gerekse eyaletler düzeyinde politik taraflarca da dile getirilmiştir (Ahrens, 2012: 23; Spriewald, 2003: 236). Mart 2003 tarihinde Weimar’da gerçekleştirilen Kültür Bakanlığı Konferansı’nda oy birliğiyle alınan bir kararda; “Tüm eyaletler, Müslüman öğrencilerin din eğitimlerinin okulun denetimi ve gözetiminde olduğunda hemfikiridir...” ifadesine yer verilmiştir (Stock, 2003: 108). Buradan hareketle İslam din derslerinin yürütülmesi konusunda resmî makamlar nezdinde uzlaşma olduğu açıktır (Ceylan, 2008: 90). Farklı eyaletlerin kültür/eğitim bakanlıkları ile diğer ilgili makamları da bu talebi karşılamak üzere süreç içerisinde çeşitli girişimlerde bulunmuş ve birtakım pragmatik çözümler geliştirmişlerdir.

Meseleye biraz daha yakından bakıldığında, 2000’li yıllarda İslam din derslerine yönelik yükselen ilginin, özellikle 11 Eylül olayından sonra farklı bir vurgu kazandığı görülmektedir. Nitekim 11 Eylül olayı, entegre olamamış Müslümanların radikal potansiyellerinin bir yansıması olarak görülmüş ve entegrasyon konusundaki zaafı yorumlanmıştır. Hükümet tarafından Alman İslam Konferansı kurularak devletle Müslümanlar arasında bir diyalog platformu oluşturulması ve İslam din derslerinin yürütülmesi çabaları, bu soruna çözüm yolunda atılan adımlardan bazısı olmuştur (Bodenstein, 2010: 90). Bu tarihten itibaren de İslam din dersleri, ağırlıklı olarak entegrasyon ve güvenlik politikaları çerçevesinde konu edilmiş (Treibel, 2009: 54-58) ve dersin yürütülmesi sadece din eğitimi konusu değil, aynı zamanda başarılı bir entegrasyon aracı olarak yorumlanmıştır (Dinter & Kuld, 2009: 87). Siyasi açıklamalardan da din dersinin entegrasyon önlemi olarak görüldüğünü açıkça okumak mümkündür. Örneğin, Aşağı Saksonya eyaleti eski dönem Kültür Bakanlarından Bernd Busemann, 2006 yılında verdiği bir demeçte İslam din derslerini Müslümanların entegrasyon süreçleri ve kültürlerarası diyalog açısından önemli bir katkı olarak gördüklerini belirtmiştir (Busemann, 2006). Başta Alman İslam Konferansı Başkanı, Federal İçişleri eski Bakanı Wolfgang Schaeuble olmak üzere, diğer devlet yetkilileri de İslam din dersinin, aşırılığı önleme aracı olarak lehinde bir duruş sergilemiş, bununla dersin entegrasyona ilişkin fonksiyonunu vurgulamıştır (Kiefer & Mohr, 2009: 206). Esasında henüz 1984 yılında Kültür Bakanlığı Konferansı’nda İslam din dersinin gerekliliğine ilişkin hazırlanan komisyon raporunun bir maddesi de okulda alacakları bu dersin genç inananlara, Alman toplumunun değer standartlarını anlamayı, kabul etmeyi ve bunun yanı sıra farklı değer algıları arasındaki gerilimlere tahammül etmeyi mümkün kılacağı belirtilmiştir (Sekreteriat der staendigen Konferenz der Kultusminister der Laender in der Bundesrepublik Deutschland: 2, akt. Ahrens, 2012, 22). Başarılı bir entegrasyonun en önemli göstergesi olarak Alman dil yeterliği konusunda ise Alman politikası, 1990’lı yılların sonlarından

itibaren Alman dilinde, Almanya odaklı bir İslam din dersinin gerekliliği hükmüne varmıştır (Dietrich, 2006, 111). Örneğin Kuzey Ren Vestfalya’da 1999 yılında Eyalet Meclisi ve Eyalet Hükümeti tarafından İslam din dersinin uzun vadeli ve düzenli bir ders olarak programa yerleştirilmesi hedefi deklare edilmiştir (Pfaff, 2006: 65). Alman kamuoyunun da farklı çalışmalarda, entegrasyon amaçlı bir İslam din dersini talep ettiği ve böyle bir dersi, Almanya’daki Müslümanlar için bir gereklilik olarak gördüğü tespit edilmiştir (Çetin, 2006: 44).

İslam din dersine yönelik ilgide entegrasyonun yanı sıra politik çevrelerde İslam din dersinin gerekliliğine dair sıklıkla sözü edilen bir diğer neden de; bu ders aracılığıyla fundamental kurs, grup ve hocaların önüne geçilmesi gerektiğidir (Kiefer & Mohr, 2009: 206). Nitekim öğrencilerdeki dinî bilgi eksikliği karşısında devlet, sorumluluk almazsa gençliğin belirsiz bazı gruplara kayması ihtimali söz konusudur. Yapılan bazı araştırmalarda da çocuk ve gençlerdeki bu boşlukları bazı grupların olumsuz bir şekilde doldurdukları ve neticede genç bir kesimin topluma zıt duruş sergilediği ve marjinal eğilimler içerisinde olduğu ortaya konmuştur (Kaddor, 2010: 44-46). Türkiye ve Uyum Araştırmaları Merkezi bilim kurulu başkanı Profesör Dr. Hacı Halil Uslucan’ın boylamsal bir araştırmasının sonucuna göre; İslam din dersleri yolunda öğrencilerin ayrılık (*separation*)⁴ eğilimlerinde azalma olduğu tespit edilmiştir (Uslucan, 2011: 42). Yine başka bir araştırmada ise İslam bilgisi/kültürü ve İslam din dersi alan öğrencilerin entegrasyon eğilimlerinde hafif bir artış; ayrılık eğilimlerinde ise benzer şekilde azalma olduğu sonucu ortaya konulmuştur (Ballasch, 2006: 75). Bu bulgular da İslam din dersinin entegrasyona olumlu etkisi olduğu yargısını destekler mahiyettedir.

Kısaca, 2000’li yılların başından itibaren Alman Hükümeti, Müslüman öğrencilerin, dinlerini öğrenerek kimlik gelişimlerine katkıda bulunmak; radikal bazı kurs, grup ve hocaların önüne geçmek, dolayısıyla dinî aşırılığı önlemek; öğrencilerin, toplumdaki dinî ve kültürel çeşitlilikten haberdar olarak karşılıklı tolerans ve anlayış geliştirmelerini sağlamak; dil yeterliklerini desteklemek, ülkeyle özdeşleşmelerini sağlamak ve böylelikle genel olarak topluma entegrasyonlarına katkı sunmak gibi amaçlarla İslam din dersi verilmesinin gerekliliğinden yana bir duruş sergilemiş ve çözüm bekleyen muhatap partner sorununa rağmen bazı somut adımlar atmıştır. Örneğin, birçok eyalette bu ihtiyaca binaen pilot uygulamalar yapılmasına imkan tanınmış ve ders, uzun yıllar “deneme” statüsünde verilmeye devam etmiştir. Muhatap partner konusunda da her eyalette görece farklı ara çözümlere gidilmekle birlikte; Hükümet’in eğilimi, genellikle çeşitli Müslüman birliklerden temsilciler ile Hükümet kanadından bazı yetkililerin ve

⁴ Çalışmalarında göç kökenli Müslüman çocukların İslam bilgisi/kültürü ve İslam din dersine katılma durumları ile uyum eğilimleri arasındaki ilişkiyi inceleyen Uslucan, kültür psikolojisi araştırmalarından hareketle deneklerin interaktif kültürleşme düzeylerini dörde ayırmıştır. Bunlar: Uyum (*Integration*), Asimilasyon (*Assimilation*), Ayrılık (*Segregation*) ve Marjinalleşme (*Marginalisierung*)’dir. Uslucan’ın bu kapsamdaki yayınlarının listesi için bk. http://www.uslucan.de/?page_id=144 (27.06.2016).

çeşitli alanlardan bazı uzmanların bulunduğu konsey ve yuvarlak masaların kurulması yönünde olmuştur.

Geçmiş tüm bu model uygulama tecrübeleri, yakın gelecekte Anayasaya uygun düzenli bir İslam din dersi yolunda köşe taşı niteliğinde olup önemli bir temel teşkil edecektir. Bu nedenle bu makalede anayasaya uygun, mezhebe dayalı, düzenli bir İslam din dersi yolunda henüz 1978 yılında atılan adımlardan başlayarak 2018 yılındaki gelişime kadarki süreç ele alınacaktır. Bu uygulama tecrübelerinin, İslam din dersinin şekillendirilmesi sürecine farklı açılardan ışık tutup katkıları olması beklenmektedir.

Geçmişten Günümüze Uygulanan Farklı İslam Din Öğretimi Modelleri

Almanya'da İslam din dersinin gerekliliği, farklı taraflarca dile getirilen bir gerçek olsa da anayasaya uygun düzenli bir İslam din dersi yürütmek şimdiye kadar mümkün olmamıştır (Kiefer, 2006: 15; Ahrens, 2012: 12). Bunun yerine, Alman Anayasasında hiçbir garanti karşılığı olmayan, geçici çözüm arayışlarıyla bu boşluk doldurulmaya çalışılmıştır (Ahrens, 2012: 59). Çoğu eyalette uzun yıllar başvuru yapılan uygulama, İslam bilgisini Ana Dili Tamamlama Dersi kapsamına dahil etmek olmuşken, özellikle 2000'li yıllardan itibaren yine Anayasaya bağlı olmayan, fakat bağımsız ders statüsünde model uygulamalara geçilmiştir.

Almanya'da federal yapı gereğince eğitim konusundaki egemenlik eyaletlerde olduğundan İslam din öğretimine yönelik modeller de çeşitlilik göstermiştir. Bunun yanında, dersin farklı yasal düzenlemeleri ile isim ve ders konsept çeşitlilikleriyle süreç içerisinde ve eyaletlere göre farklılık arz eden İslam din öğretimi modellerinden bahsetmek mümkün olmuştur. Fakat bunları temel olarak dinin açığa vurulmaktan kaçınıldığı mezhebe dayalı olmayan ile mezhebe dayalı olan din dersi modelleri olarak ayırmak mümkündür (Kiefer, 2009: 38). Bu çalışma kapsamında da söz konusu model uygulamalara bu tasnif çerçevesinde yer verilecektir.⁵

1. Mezhebe Dayalı Olmayan Modeller

Model uygulamalar içerisinde en karakteristik olanı İslam bilgisi/din kültürü türünde uygulanan, mezhebe dayalı olmayan derslerdir.⁶ Nitekim çoğu eyalette açık ara farkla en büyük okul denemesi bu modelde yapılmaktadır (Kraft, 2006: 19). İslam bilgisi türünde verilen ders, düzenli bir İslam din dersi konulana kadar Müslüman çocuklara dinleri hakkında bilgi temin etme çabası taşımaktadır. Dersin en genel amacı; seküler,

⁵ İslam bilgisi/kültürü ve İslam din dersi modelleri farklı eyaletlere ve tarihî gelişmelere göre oldukça farklılık arz etmektedir. Bu nedenle modelleri kategorize etmekte güçlük çekilmiş ve bu konuda temel olarak Michael Kiefer'in *Islamkunde in deutscher Sprache* adlı eserindeki başlıkları örnek alınmıştır.

⁶ Bazı araştırmacılara göre Devlet, Müslümanlar için anayasanın 7(3) Maddesine uygun bir din dersi organize edemediği müddetçe sadece dinbilgisi türündeki modeller söz konusu olacaktır. Bk. C. Boehinger, "Islamunterricht in Deutschland aus Religionswissenschaftlicher Sicht", in T. Bauer et al. (eds.), *Islamischer Religionsunterricht: Hintergründe, Probleme, Perspektiven*, Münster: Lit Verlag, 2006, s. 26.

Hıristiyan kültür hakim olan bir ülkede Müslüman olarak yaşama konusunda ilgili hedef kitle öğrencilere yardım etmek ve farklı dinden insanların eşitlik, barış ve karşılıklı sevgi içerisinde bir arada yaşamalarına katkı sağlamaktır (Runderlaß des Ministeriums für Schule und Weiterbildung, akt. Kiefer, 2005: 95; Kiefer, 2009: 46). Bu ders modeli, İslam hakkında bilgi vererek öğrencilerin, kendi inançlarıyla bağ kurmasına ve böylelikle kimlik gelişimlerini desteklemeye odaklanmaktadır (Lehrplan-entwurf Islamkunde in deutscher Sprache in der Grundschule Klasse 1-4, 2005: 6). İnanca sevk etmeyi hedeflemeyen bu ders modelinde dinin kültürel bir fenomen olarak ele alındığını söylemek mümkündür.

Mezhebe dayalı olmayan bu dersin uygulanmasından bizzat devlet sorumludur (Runderlaß des Ministeriums für Schule und Weiterbildung, akt. Kiefer, 2005, 94). Dolayısıyla dersin içeriği de Müslüman cemaatlerle birlikte belirlenmemektedir.

Bu türdeki ders modelleri farklı eyaletlerde çeşitli statüde ve çerçevede uygulanmaktadır. Bütün bu modelleri eyaletlere göre ayrı ayrı incelemek bir makalenin kapsamını aşacaktır. Bu açıdan söz konusu modeller bazı eyalet örnekleri verilerek en temel olarak şu şekilde tasnif edilebilir:

Konsolosluk sorumluluğunda yürütülen dinî öğretim: “Konsolosluk dersi” de (*Konsulatsunterricht*) denilen ve en eski ders çeşidi sayılan bu model, Baden-Württemberg, Schleswig-Holstein, Berlin ve Saarland gibi eyaletlerde, özellikle misafir işçilerin geri dönüş politikasının göz önünde bulundurulduğu yıllarda kendilerine sunulmaya başlanmıştır (Ahrens, 2012, 42; Spriewald, 2003, 230). Ders kapsamında ilgili ülkenin kültürünün yanı sıra, dini hakkında da bilgi verilmiştir. Dersin organizasyonu ve sorumluluğu, köken devletin diplomatik/konsolosluk temsilcilerine aittir. Genellikle köken ülkenin dilinde gerçekleşen ders, finansal olarak söz konusu eyaletin bütçesinden desteklenmiştir. Ders okul binasında, fakat okul ders saatleri dışında gerçekleşmiştir. Alman makamları bu dersin içeriği ve öğretmenleri konusunda söz sahibi olmamıştır. Derse katılım isteğe bağlı tutulmuştur (Ahrens, 2012: 41).

Baden-Württemberg, Berlin, Schleswig-Holstein ve Saarland gibi bazı eyaletlerde uygulanan bu dersin statüsünün 2016 yılı itibarıyla özellikle politik bazı nedenlerle tartışıldığını belirtmek gerekmektedir (Kuzey Ren Vestfalya Eyaleti Okul ve Eğitim Bakanlığı 1).

Müslüman Türk öğrenciler için dinî öğretim: Bavyera’da uygulanan “Müslüman Türk Çocuklara Din Öğretimi Dersi” (*Religiöse Unterweisung türkischer Schüler muslimischen Glaubens*), Türk dilinde Türk öğretmenler tarafından verilen bir ders modelidir. Beşer yıllık sözleşmeyle görevlendirilen dersin öğretmenleri, bu süreçte Bavyera okul denetimine tâbi olmuştur (Stock, 2003: 80). Müfredat, geniş ölçüde Türkiye Milli Eğitim Bakanlığı’nın Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi yönetmeliğine göre düzenlenmiştir (Kraft, 2006: 18).

Başlangıç aşamasında, 1986 yılında, eyaletteki Müslüman öğrencilerin yaklaşık %75'inin Türk kökenli olması fikrinden hareketle uygulanan bu model, daha sonra entegrasyon tartışmaları çerçevesinde yeniden gözden geçirilmiştir. Ardından 2001 yılından itibaren Bavyera'da da artık çoğunlukla Alman dilinde İslam din öğretimi model uygulamalarına geçilmiştir (Staatsinstitut für Schulqualitaet und Bildungsforschung München, 2005: 7).

Ana Dili Tamamlama Dersi kapsamında verilen dinî öğretim: Tarihsel olarak bakıldığında bu model, ilk modelin (Konsolosluk dersi) doğrudan halefidir. Yine ana dilinde verilmiş olan bu dersin sorumlusu eğitim ve kültür bakanlıklarıdır. Bu model; Kuzey Ren Vestfalya, Hamburg, Aşağı Saksonya, Bavyera, Hessen ve Rheinland-Pfalz gibi pek çok eyalette uygulanmıştır. Devlet okullarında, Hükümet personeli tarafından çoğunlukla ana dillerde verilen ders, okul ders programında düzenli dersler arasında yer almamıştır (Kiefer, 2006: 16).

Ana Dili Tamamlama Dersi, esasen dil odaklı bir ders olup okuma-yazma ve dil gelişimi ile köken ülkenin tarih, coğrafya ve politika temelinde ülke bilgisini kapsar. Daha sonra din bilgisi de Ana Dili Tamamlama Dersinin bir parçası olmuş; fakat burada din, ilgili kültürün ve dilin yan unsuru olarak görülmüş (Ahrens, 2012: 37); eğitim bilimi ilkelerinden uzak ve genellikle yüzeysel sunulmuştur (Dietrich, 2006: 88). Bu dersle göç kökenli çocukların –Almanya'da daimi olmayacakları düşüncesinden hareketle– köken ülkeleriyle bağlarını canlı tutmaları, kültürlerine aşina olmaları ve kimliklerini güçlendirmeleri hedeflenmiş ve böylelikle geri dönüş de katkıda bulunulmuştur (Spriewald, 2003: 229).

Hâlihazırdaki (2018) duruma bakıldığında; bu konuda Müslüman öğrenci nüfusunun en yoğun olduğu Kuzey Ren Vestfalya eyaletinde Arnavutça, Boşnakça, Arapça ve Türkçe dillerinde sunulan ana dili dersi kapsamında “İslam bilgisi”nin (*Islamische Unterweisung*) 1986 yılından itibaren verildiği ve bu derslere 2009-2010 eğitim-öğretim yılında toplamda 63.500 Müslüman öğrencinin katılım gösterdiği belirtilmektedir (Kuzey Ren Vestfalya Eyaleti Okul ve Eğitim Bakanlığı 2).

Düzenli bir ders olarak Alman dilinde İslam bilgisi/kültürü: Bağımsız bir ders olarak Alman dilinde İslam bilgisi/kültürünü uygulayan ilk eyalet Kuzey Ren Vestfalya'dır. Bu model 1999-2000 eğitim-öğretim yılı Bakanlık genelgesine göre İslam bilgisinin ana dili dersi kapsamından çıkarılarak çoğunlukla “Islamkunde in deutscher Sprache” adıyla bağımsız bir ders statüsünde okutulması şeklinde uygulanmaya başlamıştır.⁷ Ardından bu örnek model diğer eyaletlerde de uygulamaya geçmiştir. Örneğin

⁷ Dersin isminde Protestan geleneğinde, inancın ve dinî tecrübenin ön planda olduğu ders anlamına gelen “Unterweisung” terimi kullanıyorken, Şubat 2005 tarihinden itibaren dersin adı “Alman dilinde İslam bilgisi/kültürü” (*Islamkunde in deutscher Sprache*) olarak değiştirilmiştir. Bk. K. Gebauer, “Islamkunde in NRW”, in Stefan Reichmuth et al. (eds.), *Staatlicher Islamunterricht in Deutschland: Die Modelle in NRW und Niedersachsen im Vergleich*, Berlin: Lit Verlag, 2006, s. 27.

2001-2002 öğretim yılı itibariyle Bavyera’da 21 okulda pilot proje olarak uygulanmıştır (Bayrisches Staatsministerium für Unterricht und Kultus, 2004, akt. Kiefer, 2005: 80; Özdi, 2010: 246).

Ders, mezheplerine bakılmaksızın her milliyetten Müslüman öğrenciye açıktır. Eyalet hükümetlerinin tam sorumluluğunda olan dersteki performanslar sınıf geçmede etkilidir. Dersin öğretmenleri eyalet tarafından görevlendirilen Müslüman öğretmenlerdir (Kiefer, 2005: 80-81).

Hâlihazırdaki (2018) duruma yine Kuzey Ren Vestfalya eyaleti örneğinde bakıldığında, dersin 1999 yılından itibaren uygulamada olup 2009-2010 eğitim-öğretim yılına gelindiğinde 133 okulda, 80 öğretmenle, yaklaşık 10 bin öğrenci katılımıyla devam ettiği görülmektedir (Kuzey Ren Vestfalya Eyaleti Okul ve Eğitim Bakanlığı 1).

Bu modelin, seküler devletin din işlerine karışması bağlamında anayasaya ters düşmesi ve dolayısıyla anayasanın 7(3) Maddesine uygun düzenli bir İslam din dersine im eden bir yol olması sıklıkla tartışılmaktadır (Obermann, 2010: 557). Bu noktada bazı Müslüman cemaatler, Alman Hükümeti’nin desteklediği mezheplerüstü (din bilgisel) modellerin çoğunu, Müslümanların işlerine ve aynı zamanda din özgürlüklerine müdahale olduğu düşüncesiyle Anayasaya da aykırı görmektedirler (Dietrich, 2006: 76). Bu konuda, bazı araştırmacılara göre bizatihi “Kur’an’ın yerlileştirilmesi”, “İslam’ın yerlileştirilmesi” ve “İslam’ın “Batılılaştırılması” gibi kavramları da İslam’ı Batı bağlamında tamamen yeni bir şekilde yorumlama gayretlerinin bir göstergesi (Köktaş & Kurt, 2010: 440-441) ya da Müslümanları buldukları toplumun bir parçası haline getirme projesi olarak yorumlamak mümkündür (Köftürücü, 2014: 99). İşte buna katkı sağlayacak olan bir İslam din dersi Almanya’da gittikçe daha çok anlam ve değer kazanmaktadır (Uçar, 2006: 54).

2. Mezhebe Dayalı Olan Modeller

Mezhebe dayalı, düzenli bir ders olarak İslam din dersi henüz hiçbir eyalette verilirse de ara çözüm olarak yerel Müslüman birliklerle işbirliği içerisinde, anayasaya uygun bir İslam din dersinin yolunu açmak isteyen okul denemeleri mevcuttur.

Bu modellerde dersin içerik ve hedefleri, muhatap kabul edilen dinî cemaatlerin dahil olduğu komisyonlarda belirlenmektedir (Kiefer, 2009: 38). Eyalet yönetimleri, din dersleri için çerçeve öğretim programları sunmakta ve ders kitaplarının dinî cemaatlerle hazırlanması için yetki vermektedir. Alman dilinde gerçekleştirilen ders, farklı kökenden Müslüman öğrencilere açıktır. Ders, okul yönetimleri tarafından etkili bir şekilde kontrol edilmektedir (Bade, 2005: 38).

Bu model; Aşağı Saksonya, Baden-Württemberg, Kuzey Ren Vestfalya, Bavyera, Hessen ve Rheinland-Pfalz gibi eyaletlerde farklı çerçevede uygulanmaktadır. Burada model tek tür olup mezhebe dayalı İslam din dersidir. Bununla birlikte yine de uygulama

ve isimlendirme konusunda eyaletlerde kısmen farklılıklar söz konusudur. Bu bağlamda uygulamalarda önde gelen bazı eyaletlere yer vermek gerekirse:

Aşağı Saksonya “İslam din dersi” (Islamischer Religionsunterricht): İslam din dersi okul denemesi, 2003-2004 eğitim-öğretim yılında Aşağı Saksonya eyaletinde ilkokullarda yürütülmeye başlanmıştır. Okul denemesinin ön aşamasında Eğitim Bakanlığı bünyesinde öncelikle bir “Yuvarlak Masa” kurulmuştur.⁸ Müslüman tarafın mevcut muhatap partner sorununu çözmek için de eyalet yönetimi içerisinde bir “Şura” (Schura) oluşturulmuştur. Daha sonra Kültür Bakanlığı’nın davetiyle Schura-Niedersachsen temsilcisi ile DİTİB ve Zentralrat gibi birlikler Yuvarlak Masa etrafında bir araya gelerek ders çerçevesinde çeşitli çalışmalar yapmıştır. Bu Yuvarlak Masa, 2002-2003 yılları arasında dokuz kez toplanmış ve burada okul denemesi için çerçeve hatları oluşturulmuştur (Vaeth, 2006: 73). Yuvarlak Masa, okul denemeleri boyunca İslam’ın inanç temelleri konusunda kendisine başvurulmak üzere eyaletin muhatap partneri konumunda olmuştur (Ballasch, 2005: 74).

Ders, genel olarak mezhebe dayalı İslam din dersi olarak tasarlanmış; Sünni, Şii ve Alevi başta olmak üzere farklı mezheplerden tüm öğrencilere açık tutulmuştur (Kiefer, 2011: 68; Kiefer, 2009: 42). Uygulamanın ilk yıllarında ders performansları değerlendirmeye tâbi tutulmamıştır. Fakat dersin, çalışma ve sosyal davranış değerlendirmesine katkısı göz önünde bulundurulmuştur (Vaeth, 2006: 70).

Okul denemesi, başlangıçta 2007 yılına kadar uygulanmakla sınırlandırılmış (Niedersaechsches Kultusministerium, akt. Kiefer, 2005: 84), fakat derslere rağbet fazla olunca farklı okullarda da yürütülmeye başlanmıştır. Bu bağlamda, 2003-2004 yıllarında sekiz okulda başlayan model, 2008-2009 yıllarında 29, 2010-2011 yıllarına gelindiğinde ise 42 okulda uygulanmaya devam etmiştir. Kültür Bakanlığı’nın belirttiğine göre bölgedeki Müslüman öğrencilerin neredeyse tamamı İslam din dersine katılmıştır (Kiefer, 2011: 68).

Ders 2013-2014 eğitim-öğretim yılından itibaren düzenli derslerden biri niteliğine kavuşmuş olup hâlihazırda (2018) uygulanmaya devam etmektedir.

Bavyera “İslam dersi” (Islamunterricht): Bavyera eyaletinde de Müslüman çocuklar için mezhebe dayalı ders modeli üzerinde çalışılmış ve anayasal imkanlar dahilinde dersin uygulanması noktasında birtakım projeler yapılmıştır. Bu konuda Erlangen eyaleti yerel toplulukları ve Müslüman ebeveynlerle, özellikle de Erlangen İslam Dinî Cemaati (Islamische Religionsgemeinschaft Erlangen e. V.) ile koordineli çalışmalar

⁸ Bu yapı, anayasaya uygun İslam din dersleri yolunda bir geçiş formülü olarak tasarlanmıştır. Zira Yuvarlak Masa otonom bir cemaat teşkil etmeyip onun yerine ikame edilmiş bir araç rolündedir. Krş. M. C. Bodenstein, *Islamisierung von Muslimen? Fragen zur Institutionalisierung muslimischer Repraesentanz und Religionslehrerausbildung in Deutschland und Österreich*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erfurt, Erfurt Üniversitesi, Felsefe Fakültesi, 2008, s. 70.

yürütülmüştür (Kiefer, 2011: 67). Adı geçen cemaat ile Bavyera bakanlık yetkilileri, İslam dersinin öğretim programı ve öğretmen seçimi gibi konularda birlikte çalışmıştır. Nihayet 2004 yılında öncelikli olarak ilkokullar için, 2006 yılından sonra da orta kademedeki bir okul türü için İslam dersi okul denemesi yürütülmeye başlanmıştır (Staatsinstitut für Schulqualitaet und Bildungsforschung München, 2005: 7-10).

Okul model uygulamalarına akademik açıdan Erlangen-Nürnberg Üniversitesi Disiplinlerarası İslam Din Bilgisi Merkezi'nin de (*Interdisziplinäre Zentrum für Islamische Religionskunde*) katkıları olmuştur. Erlangen İslam Dinî Cemaati, 2002 yılı itibarıyla üniversitenin bu merkeziyle işbirliği halinde çalışarak "İslam Din Öğretimi" (*Islamische Religionslehre*) misafir profesörlük kadrosu tahsis etmiştir (Özdil, 2010: 245-246).

Uygulamaya konan ders, mezhep farklılıklarına bakılmaksızın tüm Müslüman öğrencilere yöneliktir. Ders içeriklerinin oluşturulmasında tartışmalı inanç konuları tarafsız bir şekilde ele alınmaktadır. Çoğunlukla mezhebe dayalı olan bu ders, Alman dilinde yürütülmektedir. Ders ilerleyen yıllarda kendisini yenileyerek yeni okullara genişletilmiştir.

İslam dersi, Bavyera eyaletinde 2010-2011 eğitim-öğretim döneminde 256 ilk ve orta kademelide okulda verilmiştir. Süreç içerisinde Bavyera, Almanya genelinde İslam dersi okul denemelerinde en büyük model uygulamayı yürüten eyaletlerden biri olmuştur (Kiefer, 2011: 67-68).

Baden-Württemberg "İslam din dersi" (Islamischer Religionsunterricht): Düzenli bir İslam din dersinin ön türü sayılabilecek diğer bir uygulama da Baden-Württemberg'deki İslam din dersidir. Baden-Württemberg'de 2006-2007 eğitim dönemi itibarıyla 1-4. sınıf düzeyinde 10 ilkokulda vermeye başlanmıştır. Küçük ölçekli başlayan ve öncelikle dört yıl denenmesi planlanan modele ilk yıl 235 öğrenci; 2009-2010 yıllarında ise yaklaşık 1000 öğrenci katılım göstermiştir. Ders, Müslüman ebeveynler tarafından da yüksek kabul görmüştür (Özdil, 2010: 245).

Sünni öğrencilere yönelik olan ders projesi, ilköğretimle sınırlandırılmıştır. Dersin müfredat temelleri, Baden-Württemberg Kültür Bakanlığı'nın 2006 yılında yayımladığı "İslam Din Öğretimi Eğitim Standartları"nda (*Bildungsstandards für islamische Religionslehre*) ortaya konmuştur. Bakanlıkça seçilmiş olan (dört Sünni dernek temsilcisi, bir Alevi temsilcisi ve iki din eğitimcisi müteşekkil) bir yürütme kurulu dersin içeriği üzerinde çalışmıştır.

Muhatap partner olarak yerel ve bölgesel düzeyde etkin aile dernekleri ve cami topluluğu esas alınmıştır. Devlet hizmetinde görevli Müslüman öğretmenlerin yeterli

konusu, Karlsruhe ve Ludwigsburg şehirlerindeki eğitim yüksekokulları tarafından desteklenmiştir (Kiefer, 2011: 67; Kiefer, 2009: 39).

Eyalet yönetimi, uygulamaların 2018 yılına kadar devam etmesi yönünde karar almıştır.

Kuzey Ren Vestfalya “İslam din dersi” (Islamischer Religionsunterricht): Ana dili dersi kapsamındaki ve bağımsız ders statüsündeki İslam bilgisi/kültürü dersinin yanı sıra Kuzey Ren Vestfalya eyaletinde de –devam eden muhatap Müslüman dinî cemaat sorununa rağmen– eyaletin Eğitim ve Okul Bakanlığı mezhebe dayalı din dersini sunmak konusunda çözüm arayışına gitmiştir. Bu noktada, eyalette yaklaşık 1.5 milyon Müslümanın, bunun içerisinde de 349 binden fazla Müslüman çocuğun okul çağında olması ve yapılan çeşitli çalışmalarda da Müslümanların %83’ünü aşkın kesiminin mezhebe dayalı bir din dersini talep ettiklerine dikkat çekmiştir (Kuzey Ren Vestfalya Eyaleti Okul ve Eğitim Bakanlığı). Bu konuda Bakanlık, çözüm olarak Şubat 2011 tarihinde Almanya Müslümanları Koordinasyon Konseyini (*Koordinationsrat der Muslime in Deutschland-KRM*)⁹ muhatap olarak İslam din derslerinin nasıl yürütüleceği konusunda konsey ile ortak bir karar imzalamıştır. İlgili hukuki metinde yasanın 1 Ağustos 2012’de yürürlüğe gireceği ve 31 Haziran 2019’a kadar geçerli olacağı ifade edilmektedir (Kuzey Ren Vestfalya Eyaleti İçişleri Bakanlığı). Dolayısıyla hâlihazırda (2018), eyalette bu modeldeki uygulamalar söz konusu tarihle sınırlı olup deneme statüsünde devam etmektedir. Aynı zamanda Kuzey Ren Vestfalya, İslam din dersini nota tâbi olup sınıf geçmede etkisi olan düzenli bir ders statüsünde kabul eden ilk eyalettir.

Burada örneği verilen eyaletler dışındaki birçok eyalette de görece farkla İslam din dersleri yürütülmekte ve her geçen yıl bu uygulamalar geliştirilerek eyaletler düzeyinde yaygınlaştırılmaktadır.

Sonuç

Almanya’da Müslüman çocuklara yönelik İslam din öğretimi adı altında uzun yıllar çok çeşitli modeller uygulanmıştır. Bunlar genel olarak; Konsolosluk dersi, anadili tamamlama dersi kapsamında verilen dinî öğretim ve Alman dilinde İslam bilgisi/kültürü ders isim ve uygulama çeşitlilikleri olarak mezhebe dayalı olmayan, dinbilgisel türde modeller ile; İslam dersi ve İslam din dersi gibi isimler altında mezhebe dayalı modeller arasında değişmektedir. Özellikle son yıllarda, devam edegelen muhatap dinî cemaat sorununa rağmen geliştirilen birtakım ara çözümlerle mezhebe dayalı İslam din dersi modellerine yer verilmesi, anayasaya uygun anlamda bir din dersi konseptine yaklaşma açısından önemli bir gelişme olarak kabul edilebilir. Fakat bu dersler, bu haliyle tam olarak anayasa güvencesi altında olmayıp uygulamaları çoğunlukla belli bir tarihle

⁹ Konseyin bünyesinde bulunan Müslüman kuruluşlar şunlardır: Diyanet İşleri Türk İslam Birliği, İslam Kültür Merkezleri, İslam Konseyi ve Almanya Müslümanlar Merkez Konseyi. Bk. http://koordinationsrat.de/index.php/mitglieder_des_krm (Erişim Tarihi 15 Kasım 2018).

sınırlandırılmıştır. Bununla birlikte, bu modellerin tecrübe edilmesinin, İslam din dersinin teşekkül sürecine katkı sunması muhtemeldir. Nitekim uygulaması bir tarihle sınırlandırılan bu derslerin, ilgili tarihlerde “proje” ya da “deneme” statüsünden çıkarılarak anayasaya uygun, düzenli bir din dersi statüsü alması beklenmektedir. Bu anlamda süreç, anayasaya uygun statüde bir İslam din dersi yolunda gelişirken bir taraftan bu dersin öğretmenlerinin yetiştirilmesi, ders öğretim programları ve materyallerinin geliştirilmesi; diğer yandan da bu uygulama tecrübelerinin somut verilerinin göz önünde bulundurulmasıyla ders daha sağlam temeller üzerine bina edilecektir.

KAYNAKÇA

- Ahrens, R. (2012). *Islamischer Religionsunterricht an öffentlichen Schulen als multifaktorielle Problematik und Chance*. Münster: Haus Monsenstein und Vannerdat.
- Almanya Katolik Ruhani Meclisi Sekreterliği. (2003). *Almanya'da Hıristiyanlar ve Müslümanlar*. Bonn. Erişim adresi: http://www.dbk.de/fileadmin/redaktion/veroeffentlichungen/arbeitshilfen/AH_172-TR.pdf
- Bade, R. (2005). Anmerkungen zur aktuellen Situation des Religionsunterrichts. In C. Langenfeld et al. (eds.), *Islamische Religionsgemeinschaften und islamischer Religionsunterricht: Probleme und Perspektiven*. Ergebnisse des Workshops an der Georg-August-Universität Göttingen.
- Ballasch, H. (2005). Islamischer Religionsunterricht–Praxisbericht im Schulversuch in Niedersachsen. In C. Langenfeld et al. (eds.), *Islamische Religionsgemeinschaften und islamischer Religionsunterricht: Probleme und Perspektiven*. Ergebnisse des Workshops an der Georg-August-Universität Göttingen.
- Ballasch, H. (2006). Schulversuch ‘Islamischer Religionsunterricht’ in Niedersachsen. In C. D.-Sander & F. Kraft (eds.), *Islamischer Religionsunterricht – Wohin Führt der Weg? – Zwischenbilanz und Ausblick*. Hannover: Haus kirchlicher Dienste der Evangelisch-lutherischen Landeskirche Hannovers.
- Bayrisches Staatsministerium für Unterricht und Kultus. (2004). *Sachstand bei den Angeboten islamischer Erziehung*.
- Beschluss und Bericht der Kultusministerkonferenz. (1984). *Möglichkeiten religiöser Erziehung muslimischer Schüler in der Bundesrepublik Deutschland*.
- Bielefeldt, H. (2003). *Muslimen im säkularen Rechtsstaat*. Bielefeld: Transcript Verlag.

-
- Bielefeldt, H. (2008). *Das Islambild in Deutschland: zum öffentlichen Umgang mit der Angst vor dem Islam* (2nd ed.). Berlin: Deutsches Institut für Menschenrechte.
- Bochinger, C. (2006). Islamunterricht in Deutschland aus Religionswissenschaftlicher Sicht. In T. Bauer et al. (eds.), *Islamischer Religionsunterricht: Hintergründe, Probleme, Perspektiven*. Münster: Lit Verlag.
- Bodenstein, M. C. (2008). *Islamisierung von Muslimen? Fragen zur Institutionalisierung muslimischer Repraesentanz und Religionslehrerausbildung in Deutschland und Österreich*. Doktora Tezi, Erfurt Üniversitesi.
- Bodenstein, M. C. (2010). Form folgt Funktion. Bildungsziele des Islamischen Religionsunterrichts und der Wertekonsens. In B. Uçar & D. Bergmann (eds.), *Islamischer Religionsunterricht in Deutschland. Fachdidaktische Konzeptionen: Ausgangslage, Erwartungen und Ziele*. Göttingen: V & R Unipress.
- Boztepe, A. F. (2006). Türken in Deutschland. In Bundesamt für Migration und Flüchtlinge-BAMF (ed.), *Integration und Islam (Nürnberg, 21-22 Juni 2005)*. Bonn: Tagungsband.
- Busemann, B. (2006). Islamischer Religionsunterricht in Niedersachsen – ein wesentlicher Beitrag zum interkulturellen Dialog und zur Integration. Damaskus. Erişim adresi: www.mk.niedersachsen.de/download/4813
- Ceylan, R. (2008). *Islamische Religionspaedagogik in Moscheen und Schulen: Ein sozialwissenschaftlicher Vergleich der Ausgangslage, Lehre und Ziele unter besonderer Berücksichtigung der Auswirkungen auf den Integrationsprozess der muslimischen Kinder und Jugendlichen in Deutschland*. Hamburg: Dr. Kovač Verlag.
- Çetin, M. E. (2006). Der Islamische Religionsunterricht. Eine Stellungnahme der DİTİB. In C. D.-Sander & F. Kraft (eds.), *Islamischer Religionsunterricht –Wohin Führt der Weg?– Zwischenbilanz und Ausblick*. Hannover: Haus kirchlicher Dienste der Evangelisch-lutherischen Landeskirche Hannovers.
- Dietrich, M. (2006). *Islamischer Religionsunterricht: Rechtliche Perspektiven (Schriften zum Staatskirchenrecht)*. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag.
- Dinter, A. & Kuld, L. (2009). Islamischer Religionsunterricht in der Sicht von Schülerinnen, Schülern und Eltern–Ergebnisse einer explorativen Befragung. In L. Kuld & B. Schmid (eds.), *Islamischer Religionsunterricht in Baden-Württemberg– Zur Differenzierung des Lernfelds Religion*. Münster: Lit Verlag.
-

-
- el-Mafaalani, A. & Toprak, A. (2011). *Muslimische Kinder und Jugendliche in Deutschland: Lebenswelten-Denkmuster-Herausforderungen*. Berlin: Konrad-Adenauer-Stiftung e. V. (Sankt Augustin).
- Erlas des Kultusministers des Landes Nordrhein-Westfalen vom 11 Dezember 1979, II A 2.36-6/1 Nr. 3273/79.
- Gebauer, K. (2001). Religiöse Unterweisung für Schülerinnen und Schüler islamischen Glaubens in Nordrhein-Westfalen. In U. Baumann (ed.), *Islamischer Religionsunterricht–Grundlagen, Begründungen, Berichte, Projekte, Dokumentationen*. Bonn: Lembeck Verlag.
- Gebauer, K. (2006). Islamkunde in NRW. In S. Reichmuth et al. (eds.), *Staatlicher Islamunterricht in Deutschland: Die Modelle in NRW und Niedersachsen im Vergleich*. Berlin: Lit Verlag.
- Guschas, T. (2008). Islam im Schulalltag. *Deutsche Islam Konferenz*. Erişim adresi: <http://www.deutsche-islam-konferenz.de/DIK/DE/Magazin/IslamBildung/Schulalltag/schulalltag-inhalt.html>
- http://koordinationsrat.de/index.php/mitglieder_des_krm (Erişim Tarihi 15 Kasım 2018).
- http://www.uslucan.de/?page_id=144 (Erişim Tarihi 27 Haziran 2016).
- Kaddor, L. (2010). ‘Das Wichtigste am Islam ist...’ Vorstellungen Muslimischer Jugendlicher von ihrer Religion und die Herausforderungen für die islamische Religionspaedagogik in Deutschland. In H. H. Behr et al. (eds.), *Was soll ich hier?: Lebensweltorientierung muslimischer Schülerinnen und Schüler als Herausforderung für den Islamischen Religionsunterricht*. Münster: Lit Verlag.
- Kiefer, M. & Mohr, I.-C. (2009). Islamwissenschaftliche Thesen zum islamischen Religionsunterricht. In I. C. Mohr & M. Kiefer (eds.), *Islamunterricht, Islamischer Religionsunterricht, Islamkunde: Viele Titel – ein Fach?*. Bielefeld: Transcript Verlag.
- Kiefer, M. (2005). *Islamkunde in deutscher Sprache in Nordrhein-Westfalen: Kontext, Geschichte, Verlauf und Akzeptanz eines Schulversuchs*. Münster: Lit Verlag.
- Kiefer, M. (2006). Staatlicher Islamunterricht in Deutschland. Unterrichtsmodelle der Laender – Der aktuelle Sachstand im Schuljahr 2004/2005. In S. Reichmuth et al. (eds.), *Staatlicher Islamunterricht in Deutschland: Die Modelle in NRW und Niedersachsen im Vergleich*. Berlin: Lit Verlag.
-

- Kiefer, M. (2009). Islamische Quellen in staatlichen Lehrplänen für den Islamunterricht: Auswahlkriterien, Präsentation und Kontext. In I. C. Mohr & M. Kiefer (eds.), *Islamunterricht, Islamischer Religionsunterricht, Islamkunde: Viele Titel – ein Fach?*. Bielefeld: Transcript Verlag.
- Kiefer, M. (2011). Aktuelle Entwicklungen in den Ländern: Art und Umfang der bestehenden Angebote, Unterschiede, Perspektiven. In Deutsche Islam Konferenz (ed.), *Islamischer Religionsunterricht in Deutschland – Perspektiven und Herausforderungen (Nürnberg, 13-14 Februar 2011)*. Nürnberg: Bundesamt für Migration und Flüchtlinge.
- Köftürücü, H. (2014). *Protestan Kiliselerinin Müslümanlarla Diyaloga Bakışı (Almanya Örneği)*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi.
- Köktaş; M. E. & Kurt, H. (2010). Integration ohne Anerkennung? – Die Zukunft der Muslime in Deutschland. In B. Uçar (ed.), *Die Rolle der Religion im Integrationsprozess: Die deutsche Islamdebatte*. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag.
- Kraft, F. (2006). Muslimische Kinder und Das ‘Recht auf Religion’: Der lange Weg zu einem islamischen Religionunterricht. In C. D.-Sander & F. Kraft (eds.), *Islamischer Religionsunterricht – Wohin Führt der Weg? – Zwischenbilanz und Ausblick*, Hannover: Haus kirchlicher Dienste der Evangelisch-lutherischen Landeskirche Hannovers.
- Kuzey Ren Vestfalya Eyaleti İçişleri Bakanlığı. Gesetz zur Einführung von islamischem Religionsunterricht als ordentliches Lehrfach (7. Schulrechtsänderungsgesetz). Erişim adresi: https://recht.nrw.de/lmi/owa/br_vbl_detail_text?anw_nr=6&vd_id=13088&menu=1&sg=1&keyword=schule
- Kuzey Ren Vestfalya Eyaleti Okul ve Eğitim Bakanlığı 1. Erişim adresi: <https://www.schulministerium.nrw.de/docs/Schulsystem/Unterricht/Lernbereiche-und-Faecher/Herkunftssprachlicher-Unterricht/Faktenblatt-HSU.pdf>
- Kuzey Ren Vestfalya Eyaleti Okul ve Eğitim Bakanlığı 2. “Islamkunde (Islamische Unterweisung)”, Erişim adresi: <https://www.schulministerium.nrw.de/docs/Schulsystem/Unterricht/Lernbereiche-und-Faecher/Herkunftssprachlicher-Unterricht/Islamkunde/index.html>
- Lehrplan-entwurf Islamkunde in deutscher Sprache in der Grundschule Klasse 1-4. (2005). Landesinstitut für Schule (Soest).

-
- Miehl, M. (2006). Begegnung von Christen und Muslimen in Deutschland. In Bundesamt für Migration und Flüchtlinge-BAMF (ed.), *Integration und Islam (Nürnberg, 21-22 Juni 2005)*. Bonn: Tagungsband.
- Müller, P. (2001). (Religions-) Paedagogische Überlegungen". In Urs Baumann (ed.), *Islamischer Religionsunterricht–Grundlagen, Begründungen, Berichte, Projekte, Dokumentationen*. Frankfurt: Lembeck.
- Niedersaechsische Kultusministerium: Kultusminister startet Schulversuch Islamischen Religionsunterricht – Bundesweite Pinierrolle, Presseinformation vom 30.05.03.
- Obermann, A. Gemeinsames Lernen für den Religionsunterricht? Überlegungen zur gesellschaftlichen und didaktischen Notwendigkeit interreligiöser Lehrerfortbildungen. In B. Uçar (ed.), *Die Rolle der Religion im Integrationsprozess: Die deutsche Islamdebatte*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Özdil, A. Ö. (2010). Erwartungen muslimischer Schülerinnen und Schüler an den islamischen Religionsunterricht. B. Uçar et al. (ed.), *Religionen in der Schule und die Bedeutung des Islamischen Religionsunterrichts*. Osnabrück: V & R Unipress.
- Pfaff, U. (2006). Die Aktuelle Situation der Islamischen Unterweisung in Nordrhein-Westfalen. In T. Bauer et al. (eds.), *Islamischer Religionsunterricht: Hintergründe, Probleme, Perspektiven*. Münster: Lit Verlag.
- Piening, G. (2006). Islam und Integrationspolitik am Beispiel Berlin. In Bundesamt für Migration und Flüchtlinge-BAMF (der.), *Integration und Islam (Nürnberg, 21-22 Juni 2005)*. Bonn: Tagungsband.
- Runderlaß des Ministeriums für Schule und Weiterbildung. *Wissenschaft und Forschung* vom 28.5.1999, AZ. 715.31, 20/4-448/99.
- Sekretariat der Staendigen Konferenz der Kultusminister der Laender in der Bundesrepublik Deutschland, Bericht der Kommission "Islamischer Religionsunterricht", Bonn.
- Spenlen, K. (2012). Perspektiven der politischen Implementierung von Islamischem Religionsunterricht. In K. Spenlen & S. K.-Othman (eds.), *Integrationsmedium Schulbuch: Anforderungen an islamischen Religionsunterricht und seine Bildungsmaterialien*. Göttingen: V & R Unipress.
- Spriewald, S. (2003). *Rechtsfragen im Zusammenhang mit der Einführung von islamischem Religionsunterricht als ordentliches Lehrfach an deutschen Schulen*. Berlin: Tenea Verlag.
-

-
- Staatsinstitut für Schulqualitaet und Bildungsforschung München. (2005). *Islamische religiöse Unterweisung in deutscher Sprache: Ergebnisse der wissenschaftlichen Begleitung*, München. Erişim adresi: https://www.isb.bayern.de/download/907/arbeitsbericht_328.pdf
- Stock, M. (2003). *Islamunterricht, Religionskunde, Bekenntnisunterricht oder was sonst?*. Münster: Lit Verlag.
- Treibel, A. (2009). Der Islamische Religionsunterricht und die Integration von Muslimen in der deutschen Gesellschaft. In L. Kuld & B. Schmid (eds.), *Islamischer Religionsunterricht in Baden-Württemberg – Zur Differenzierung des Lernfelds Religion*. Münster: Lit Verlag.
- Uçar, B. (2006). Die Akzeptanz des Faches Islamkunde in NRW. In S. Reichmuth et al. (eds.), *Staatlicher Islamunterricht in Deutschland: Die Modelle in NRW und Niedersachsen im Vergleich*. Berlin: Lit Verlag.
- Uslucan, H.-H. (2011). Islamischer Religionsunterricht in Deutschland – Erwartungen und Vorbehalte. In Deutsche Islam Konferenz (ed.), *Islamischer Religionsunterricht in Deutschland – Perspektiven und Herausforderungen (Nürnberg, 13-14 Februar 2011)*, Nürnberg: Bundesamt für Migration und Flüchtlinge.
- Vaeth, B. (2006). Islamischer Religionsunterricht an staatlichen Schulen–Zwei Modellprojekte zu seiner Etablierung in Niedersachsen. In S. Reichmuth et al. (eds.), *Staatlicher Islamunterricht in Deutschland: Die Modelle in NRW und Niedersachsen im Vergleich*. Berlin: Lit Verlag.
- von Campenhausen, A. F. (2005). Religionsunterricht für Muslime? Zur Stellung des Religionsunterrichts im Grundgesetz. In C. Langenfeld et al. (eds.), *Islamische Religionsgemeinschaften und islamischer Religionsunterricht: Probleme und Perspektiven*. Ergebnisse des Workshops an der Georg-August-Universitaet Göttingen.